

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2016 metai

2

LI

Vilnius 2017

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2016

2

Vilnius 2017

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2016

2

Vilnius 2017

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. LIP-074/2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznaneje

Zigmantas KIAUPA
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2017
© Straipsnių autoriai, 2017

ARTŪRAS DUBONIS

**„КУДЭЛ ЛѢТУВОСЪ ВАЛСТЕЧАИ НЯКАЛЪБЮ РУСѢНИШКАИ
XVI АМЖІУЯ?“**

(Kodėl Lietuvos valstiečiai nekalbėjo rusėniškai XVI amžiuje?)

ANOTACIJA Straipsnyje į lietuvių kalbos vartojimo XV a. pabaigoje – XVI a. problemą žvelgta per XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos žodyną ir aiškintasi, kaip jame regisi kalbiniai procesai etninės Lietuvos žemėse. Atskleidžiama, kad lietuvių kalbos struktūros kaita ir žodyno papildymas skoliniais iš rusėnų ir lenkų kalbų rodo, jog kalba sėkmingai taikėsi prie viešojo gyvenimo. Tai patvirtina jos gyvybingumą ir vartojimą, pirmiausia žodžiu, o raštu – tam tikrose gyvenimo srityse. Susisteminti negausūs duomenys apie kalbų mokymąsi etninėje Lietuvoje XV a. viduryje – XVI a. atskleidė, kokios kalbos buvo vartojamos, kalbų poreikį, vartotojus, vartojimo aplinką ir specifinę kalbų vartojimo raišką rašytiniuose šaltiniuose. Šioje sistemoje lietuvių kalba neturėjo baltarusių ir lenkų tyrinėtojų jai priskiriamų „išguitos iš viešojo gyvenimo, slaptos, t. y. aplinkiniams nesuprantamos, kalbos“ požymių. XVI a. pabaigoje Lietuvos katalikų Bažnyčios aplinkoje gimė etninė, politinė ir kultūrinė lietuvių kalbos programa, skirta jos vartojimui Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sustiprinti ir išplėsti, siekiant lituanizuoti valstybės valdymą, teisingumą ir kultūrą. Programa atmetė vicekanclerio Leono Sapiegos politinius siekius ginant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės savarankiškumą išsaugoti ir plėsti rusėnų kalbos vartojimą visoje valstybėje. Draugystė su broliais lenkais vienoje Respublikoje buvo pakankama lietuvių kalbos vartojimo garantija, užtikrinusi rusėnų kalbos įtakos mažinimą.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, lietuvių kalba, lietuvių rusėjimas, lietuvių lenkėjimas, Motiejus Strykovskis, Merkelis Giedraitis, Mikalojus Daukša, Leonas Sapiega.

Yra priežasčių taip klausti. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) valstiečių iš Lietuvos, Žemaitijos, Rusios ir Palenkės pasisakymai, liudijimai, net tiesioginė

kalba ir pan. istorijos šaltiniuose buvo užrašomi rusėniškai, lenkiškai ir lotyniškai. Šiuos duomenis neatsargiai interpretavus galima padaryti klaidingas prielaidas, pavyzdžiui, kad Palenkės ir Rusios valstiečiai mokėjo lotynų kalbą, o lietuviai – rusėnų. Istoriografijoje tai mėgstamiausia tezė, tik gaila, kad jos puoselėtojai savo tyrimuose nepasidomėjo kita ne mažiau juokinga tikimybe: valstiečiai rusėnai galėjo mokėti lotyniškai ar lenkiškai.

Ieškodami atsakymo į pavadinime iškeltą klausimą, nesigilinsime į klasikinės prof. Matvejaus Liubavskio išvados, kad „lietuviai surusėjo“, argumentus, nurodysime tik pagrindinį teiginį apie lietuvių, *lituvos*, dar pagonių, nutautimą: „...Padauguvio ir Padneprės Rusia pakluso lietuvių kunigaikščių valdžiai. ...tačiau Vakarų Rusia ne tik neprarado savo istorinio paveldo, bet netgi nuolat diegė jį viešpataujančiai žemei, kuri dažniausiai ir pati tvarkėsi šios Rusios dalies pavyzdžiu, įsivedė rusų kalbą, rusiškas institucijas, rusų teisę ir net rusų tikėjimą.“¹ Pirmiausia šioje aksiomoje matome, kad kalbama apie visus lietuvius iš viešpataujančios žemės. Antra, reikia pasakyti, kad mintis apie rusėniškai (rusiška) kalbančius lietuvius plėtojo ir lenkų istoriografijos klasikai². Ir, trečia, būtent lenkų istoriografija tikslino konceptą „lietuviai surusėjo, o vėliau sulenkėjo“. Lenkų istorikai pozityvistai pagrindė lietuvių valdovų ir bajorijos „surusėjimo“ arba rusų kalbos vartojimo valdant kraštą tezė, šiuos reiškinius datuodami jau iki 1387 m. krikšto³. Liaudį paliko nuošalyje. Įvestos pataisos leido paryškinti Lenkijos nuopelnus išplėšiant Lietuvą iš Rusios kultūrinės įtakos ir plėtojant katalikišką lenkų civilizaciją. Jano Fijaleko *kanoninio* tyrimo apie lietuvių kalbą pavadinimas *Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu* iš karto skelbė išvadą, kad Lenkija ir jos katalikų Bažnyčia išsaugojo gimtąją lietuvių liaudies kalbą. Šią koncepciją lenkų istorikai vienokiu ar kitokiu aspektu vis dar panaudoja⁴.

Lietuvių liaudį XVI a. kalbėti rusėniškai (tuomet naudoti kiti, rusų arba senosios baltarusių kalbos, terminai) pamėgino „išmokyti“ Tarybų Lietuvoje. Pirmą atsargų, o moksliskai gal visai neatsargų žingsnį 1982 m. žengė prof. Levas Vladimirovas. Diskutuodamas su prof. Zigmu Zinkevičiumi ir akad. Konstantinu Jablonskiu apie LDK oficialiojoje raštvedyboje vartotos rusų kalbos kilmę ir funkcionalumą, jis griežtai atmetė

¹ М. Лю б а в с к и й, *Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва, 1915, с. 1.

² J. L e l e w e l, *Dzieje Litwy i Rusi aż do uji z Polską w Lublinie 1569 zawartej*, wyd. drugie, Poznań, 1844, s. 157; lietuviai surusėjo; p. 159: XV a. ėmė lenkėti.

³ J. J a k u b o w s k i, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią lubelską*, Warszawa, 1912, s. 12–13; J. F i j a l e k, *Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu*, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa etc., 1914, s. 49, 51, 56.

⁴ Grzegorz Błaszczakas tvirtina, kad etninėje Lietuvoje plečiantis rusėnų kalbos vartojimui, XVI a. lietuvių kalba prarado viešosios kalbos funkciją, bet ilgai liko valstiečių, tam tikros dalies miestiečių ir bajorų namų kalba. G. B ł a s z c z y k, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań, 2002, s. 205, 307.

jų įrodinėjama tos kalbos dirbtinumą ir negyvumą – tai gyva vietinė šnekamoji kalba, senoji baltarusių, rašė jis, atmiešta kai kuriais senosios slavų kalbos elementais⁵. Senajai baltarusių kalbai jis skyrė visuotinai priimtos oficialiosios raštvedybos kalbos vaidmenį, todėl šlėktai jo straipsnyje neliko jokios galimybės nemokėti šios kalbos. Aure XVI a. LDK įvesta bendra feodalinė teisė – trys statutai – vertė visą bajoriją suprasti rusiškai (rusėniškai): „...kiekvienas šlėkta turėjo žinoti LDK statutą, kuriame buvo nusakytos jo privilegijos ir teisės, vadinasi, ir suprasti tą kalbą, kuria statutas buvo surašytas“⁶. O štai etninėje Lietuvoje visi suprato ir vartojo tą kalbą: „Turint galvoje, kad toji kalba buvo oficiali valstybės administracijos ir teismo organų kalba, ją vartojo, vadinasi, ir suprato net Didžiosios Kunigaikštystės Šiaurės-vakarų rajonuose, gyventuose lietuvių ir žemaičių.“⁷ L. Vladimirovas išvengė apibūdinimo „mokėjo rusų kalbą“ ir panaudojo atsargų „suprato ir vartojo“, kuris iš tikrųjų nuslepia aiškesnę autoriaus nuomonę apie rusų (rusėnų) kalbos įsigalėjimo etninėje Lietuvoje mastus⁸. Tuo tarpu prof. Stanislovas Lazutka jau konkrečiai nurodė senosios baltarusių kalbos, t. y. rusėnų, įsigalėjimo Lietuvoje mastus: „...ponai, šlėkta, miestiečiai ir, matyt, net kai kurie valstiečiai“ – visi mokėjo senąją baltarusių kalbą, nes ji ne tik oficiali kanceliarinė Lietuvos valstybės kalba, „...bet apskritai ir visuomeninio bendravimo kalba“⁹. Autoriaus argumentų trūkumai buvo išanalizuoti¹⁰. S. Lazutkos pirmąją radikalesnę nuomonę Baltarusijoje palaikė Uladzimiras Sviažynskis: „S. Lazutka ...svarsto teisingai. Jeigu būtų ne taip, kaip tada jie būtų supratę ne lietuvių kalba parašytus valstybinės reikšmės dokumentus?“¹¹ Deja, jis dar nežinojo, kad išvada

⁵ L. V l a d i m i r o v a s, Kokia kalba buvo kalbama ir rašoma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVII amžiais?, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 22, 1982, p. 103–106.

⁶ Ten pat, p. 110–111.

⁷ Ten pat, p. 117.

⁸ Raimonda Ragauskienė laisviau interpretuoja šią L. Vladimirovo mintį: rusėnų kalba – ne tik rašomoji, bet šnekamoji, vartota etninėje Lietuvoje (žr. R. Ragauskienė, Kalbinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki XVI a. vid.): interpretacijos istoriografijoje, *Lituanistica*, 2013, nr. 3(93), p. 151), tačiau valstiečių lietuvių į rusėniškai kalbančiųjų gretas neįtraukia (žr. R. Ragauskienė, Ar XVI a. pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikai dar mokėjo lietuviškai? *Baltistikos centrai ir Lietuva: baltistika pasaulio kontekste. Tarptautinės mokslinės konferencijos tezės. 2013 m. vasario 21–22 d., Vilnius, Lietuvos edukologijos universitetas*, Vilnius, 2013, p. 92–93).

⁹ *Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga*, par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1995, p. cxxi–cxxii; S. L a z u t k a, Język Statutów litewskich i Metryki litewskiej, *Lithuania*, 1997, nr. 1–2, p. 32–33.

¹⁰ A. D u b o n i s, Lietuvių kalba: poreikis ir vartojimo mastai (XV a. antra pusė – XVI a. pirmą pusę), *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, nr. 9–10, p. 473–478.

¹¹ У. С в я ж ы н с к і, Вяртаючыся да дыскусіі пра афіцыйную мову Вялікага Княства Літоўскага, *Метрыца. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. 3, Мінск, 2004, с. 223–224.

jau buvo patikslinta griežtame atsakyme šių eilučių autoriui: S. Lazutka išbraukė valstiečius iš senosios baltarusių kalbos mokovų gretų¹².

Neseniai jiems paantrino Alehas Dziarnovičius, manantis, kad lietuvių kalba LDK nuo XV a. pirmosios pusės aplinkiniams buvo nesuprantama slapta kalba (*крыптамова*)¹³. Bendra nepalanki sociolingvistinė ir politinė situacija išstūmė lietuvių kalbą iš viešojo gyvenimo. Darbe pristatomas lietuvių kalbos vartojimo nuosmukio paveikslas yra svarbi dedamoji jo sociolingvistinės koncepcijos dalis, kuria mėginama paaiškinti kalbų vartojimą LDK. Į ją įtraukiami lietuvių valstiečiai. Multietninės ir multikultūrinės visuomenės kalbinius santykius A. Dziarnovičius apibūdina kaip „daugelį diglosijų“ (*мноства дыгласіяў*), kai kiekvienai kalbai buvo įtvirtinta tik jai būdinga visuomeninė funkcija. Šis fenomenas vertė kalbantįjį savo *idiomas* vertinti (rinktis) socialinės ir kultūrinės priešybės „aukštas – žemas, šventinis – kasdienis“ skalėje. Toje pačioje visuomenės sferoje dvi kalbos nevertotos. Dėl to etniniai lietuviai, – smulkioji bajorija ir pirkliai, – kasdienėje buityje XVI a. galėjo kalbėti lietuviškai, tačiau visuomeninėje sferoje vartojo oficialią rusėnų (senąją baltarusių) kalbą¹⁴. Lietuvių kalbos vartojimo sferas (lygmenis) A. Dziarnovičius išdėstė dviejose lentelėse. Jose XVI a. pirmos ir antros pusės kalbiniai santykiai apibūdinami platesnėje socialinėje, nei minėtoje smulkiosios bajorijos ir pirklių, aplinkoje¹⁵. Jis išskyrė keturias sferas: privačią šeimos, ūkinių santykių ir raštvedybos, oficialios viešosios komunikacijos (valstybės ir teismų kanceliarijos), religijos. Jis tvirtina, kad LDK kalbų diglosijose aukštesnėje pozicijoje lietuvių kalba liko kaip vidurinėsios ir smulkiosios bajorijos, Vilniaus, Kauno ir Trakų pirklių bei miestiečių, valstiečių namų ir religinės sferos kalba (religinėje – jau be vidurinėsios bajorijos). XVI a. lietuvių valstiečiai ūkio reikalus įvairiose administracijose ir oficialioje viešojoje komunikacijoje tvarkė ir lietuviškai, ir senąją baltarusių kalba. O valstybės ir teismų kanceliarijose – dar griežčiau: valstiečiai privalėjo bendrauti tik senąją baltarusių kalba¹⁶. A. Dziarnovičius konstatuoja etninių lietuvių, ypač bajorijos, kalbos kaitą tam tikrose sferose pagal kriterijų „aukštas – žemas“: iš pradžių senosios baltarusių kalbos vartojimą, o nuo XVI a. vidurio – lenkų. Tai laiko lietuvių slavėjimo procesu, kurį pristabdė lietuviškų knygų leidyba Prūsijoje ir LDK¹⁷. Nebemokėjimas baltiškų tarmių, lietuvių bilingvizmas¹⁸ ir galiausiai

¹² С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс, *Первый Литовский Статут (1529 г.)*, Vilnius, 2004, с. 64–68.

¹³ А. Дзярновіч, Літоўская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім: паміж функцыяй і статусам, *Палітычная сфера*, № 16–17 (1–2), 2011, с. 116.

¹⁴ Ten pat, p. 138.

¹⁵ Ten pat, p. 134, 136.

¹⁶ Ten pat, p. 134 ir 136 (nurodoma lentelėse nr. 3 ir 4).

¹⁷ Ten pat, p. 135, 139.

¹⁸ Etninių lietuvių bilingvizmo akcentavimas, žr. ten pat, p. 123. Akcentuoja visų, o ne tam tikrų sluoksnių ar pavienių asmenų.

slavėjimas XVI a. (iš pradžių baltarusėjimas, o po to lenkėjimas)¹⁹ etniniams lietuviams, autoriaus nuomone, suteikė plačių galimybių vartojant aukštąją – oficialiąją LDK – senąją baltarusių kalbą. (Diskusija su A. Dziarnovičumi apie LDK vartojamų kalbų prestižo ir nuosmukio kintamumą yra paskelbta²⁰.)

Tokiems tvirtinimams pritaria Alfredas Bumblauskas, visus lietuvius rusindamas nuo XIV a. antrosios pusės: „...priėmę krikštą **lietuviai** [*pajuodinta mano*, – A. D.] pradėjo ne lenkėti, o rusėti ir ne lenkiškai kurti Lietuvos Metriką, metraščius ir Statutus“²¹. Teiginio išvada yra klaidinga, todėl ji netinka kaip argumentas teoriškai svarstant apie lietuvių tautinę savimonę LDK. Ji prieštarauja istorinėms realijoms, nes krikštas (jo metu istorijos šaltiniuose paliudytas lietuvių, lotynų ir lenkų kalbos vartojimas) negalėjo vesti prie naujakrikštų katalikų surusėjimo. Mes nežinome katalikiškos liturgijos rusėniškai, katalikiškos literatūros rusėnų kalba, kurios kiekiai prilygtų lotynų, lenkų ir lietuvių. Tėra trys iš lenkų kalbos į rusėnų XV a. išversti katalikų religiniai kūriniai. Jie nelabai paplitę, žinomi vos keli nuorašai. Jūs galėjo naudoti LDK katalikai²².

Šiame tyrime nesiekama dar kartą įrodinėti, kad liaudis kalbėjo lietuviškai, o bajorijai, dvasininkams, valdžiai savaip rūpėjo šios kalbos padėtis LDK. Tai ne kartą aptarėme²³. Straipsnyje į lietuvių kalbos vartojimo XV a. pabaigoje – XVI a. problemą pažvelgsime kitaip: pasitelkdami istorikų menkai naudojamą šaltinį – senąją lietuvių literatūrinę kalbą – nustatysime, kaip gauti rezultatai praplečia žinias apie lietuvių kalbos vartojimo modelį LDK.

¹⁹ Ten pat, p. 139.

²⁰ A. Dubonis, The prestige and decline of the official (state) language in the Grand Duchy of Lithuania (fifteenth–sixteenth century): problems in belarusian historiography, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 20, 2016, p. 1–30.

²¹ A. Bumblauskas, Apie „starolitvinus“, senąją Lietuvą ir šiuolaikines tapatybes, *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas prof. habil. dr. Tamaros Bairašauskaitės 65-mečio sukakčiai*, sud. O. Mastianica, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė, Vilnius, 2015, p. 454.

²² М. Мозер, Что такое „простая мова“?, *Studia slavica Academiae Scientiarum hungaricae*, t. 47(3–4), 2002, p. 230; S. Темчинас, Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*, Vilnius, 2008, p. 150.

²³ A. Dubonis, Lietuvių kalba: poreikis ir vartojimo mastai...; А. Дубоніс, Да праблемы дзяржаўнай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім, *Metriciana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. 3, Мінск, 2004, с. 203–219; A. Dubonis, Lietuvių kalba Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje ir iki pirmosios knygos (1547 m.): vartojimo politika ar politinis vartojimas?, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys, skiriamas profesorės Jūratės Kiaupienės 65-čiui*, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2012, p. 35–64; A. Dubonis, The prestige and decline...

Čirepčina, notbolastis ir sopisas „slaptame“ lietuvių kalbos vartojimo pasaulyje

Toliau dėstoma medžiaga grindžiama Jono Palionio literatūrinės lietuvių kalbos XVI–XVII a. tyrimais, kurie patvirtina gyvą jos vartojimą visuomenėje. Iš rusėnų, vėliau ir lenkų kalbų į lietuvių literatūrinę kalbą ateinantiesiems terminams, greta seniai vartojamų savų, buvo sukurti atitikmenys – naujadarai ir skoliniai. J. Palionis atrado santykinai mažiau lietuviškų žodžių, reiškiančių administracinio ir valstybinio gyvenimo, karo ir kariavimo, teisės, kultūros sąvokas²⁴, didelę naujadarų grupę – socialiniai terminai, socialinio gyvenimo sąvokos, – sudaro ir didelę skolinių grupę²⁵. Jis įrodė, kad literatūrinė lietuvių kalba XVI–XVII a. buvo vystoma ir tobulinama: kitų kalbų įtaka literatūrinei lietuvių kalbai suteikė daugiau naudos negu žalos²⁶. Lietuvių kalbos turtinimą naujadarais, pritaikymą naujiems poreikiams Zigmas Zinkevičius taip pat vadina vienu iš jos vystymosi ir tobulėjimo požymių²⁷.

Pažvelkime į rusėniškas ir lenkiškas sąvokas bei terminus, kurie buvo sulietuvinti kaip naujadarai arba skoliniai²⁸. Juos išrenkant iš XVI a. lietuviškos raštijos paminklų buvo atsižvelgiama į to laikotarpio LDK rusėniškų dokumentų leksiką.

Nuosavybė

Abelnai – „visiška“, *abelnas* – „nuosavas“ (p. 16) perimtas iš rusėnų ar lenkų kalbų: *в обель вечно продати, записати* – „parduoti, užrašyti kaip amžiną, visišką nuosavybę“; *aptėvykštauti* – „paveldėti“ (p. 35), *одедичути*; *apvilsti* – „užvaldyti“ (p. 37), *осести, опановати*; *bagocva* (p. 53), *богатство*, *lobis* – „turtas“²⁹; *didžiaturis* – „turtuolis“ (p. 91); *paveldėti*³⁰; *tėvainimas* – „paveldėjimas“, *tėvainis* – „paveldėtojas“, *tėvykščia*, *ојсзузна, очызна* (p. 486).

Valdymas ir valdžia

Antvietis – „vietininkas“ (p. 25), *наместник*; *apyruba* – „apylinkė“ (p. 28), *обруб, обрѣб*; *ciesorius, karalius* – „monarchas, imperatorius“ (p. 75), *цесарь, gaspadorius*

²⁴ J. Palionis, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius, 1967, p. 248.

²⁵ Ten pat, p. 257, 282.

²⁶ Ten pat, p. 296.

²⁷ Z. Zinkevičius, *Iki pirmųjų raštų [Lietuvių kalbos istorija, t. 2]*, Vilnius, 1987, p. 152.

²⁸ J. Palionis, *XVI–XVII a. lietuviškų raštų atrankinis žodynas (Apie 10.000 žodžių)*, Vilnius, 2004. Tekste prie žodžio nurodomas puslapis žodyne, kita literatūra cituojama nuorodoje. XVII a. žodynuose įrašyti žodžiai nepateikiami, išskyrus vieną kitą iš Konstantino Sirvydo žodyno.

²⁹ J. Palionis, *Lietuvių literatūrinė kalba...*, p. 215.

³⁰ Ten pat.

(p. 117), *зоподарь*, *valdonas* (p. 523), *viešpatis* (p. 539) – „šeimininkas, valdovas, ponas, Dievas“; *eikvotojas* – „szafarz“³¹; *gerdas* – „pasiuntinys“, *gerdenti* – „skelbti, garsinti“ (p. 121); *įsakymas*³²; *kunigystė* – „kunigaikštystė“ (p. 209); *majestotas* (p. 232); *priestovas* – „prievaizdas, sargas“ (p. 367), *pristovas* (p. 376), *npucmas*; *rėdas* – „valdžia“ (p. 391), *urėdas* (p. 505), *уряд, вряд*; *storosta* – „vietininkas, seniūnas“ (p. 441), *староста*; *tijūnas*; *vienavaldis* – „monarchas“; *vyresnybė* – „valdžia“³³.

Iždas ir mokesčiai

Činšius – „činšas“ (p. 80), *цыни*; *čirepčina* (p. 80) – „duoklė, sidabrinės mokes-tis“, *серебцизна*; *dachadas* – „pelnas, pajamos“ (p. 83), *доход*; *donia, donis* – „duoklė“ (p. 95), *дань*; *dotilas* (p. 96) – „duoklė“, *padotkas* (p. 291), *податок, даток*; *iždas* (p. 165); *kvitas* – „pažymėjimas“ (p. 213), *квит, квитовати*; *mezliava* – „duoklės rūšis“ (p. 243); *nokloda, noklodos* – „išlaidos“ (p. 273), *наклад*; *pabaras, pabarčius* – „rinkliava, mokesčių rinkėjas“ (p. 286), *побор, поборца*; *upaminkas* – „dovana“ (p. 504), *упоминок*; *užička* – „pelnas“ (p. 508), *ужиток, вжиток*.

Teisė

Abyda – „skriauda“ (p. 16), *обида*; *akregis* – „akivaizdus“ (p. 21), *очивисты*; *oči-vystė* – „akivaizdumas“ (p. 285), *очивисто, очивисте*; *apekūnas* – „globėjas“ (p. 26), *опекун*; *byla* – „teismo procesas“³⁴; *krivda* – „skriauda“ (p. 204), *крывда*; *ganadary-mas* – „atsiteisimas, at(si)lyginimas“ (p. 115), *досыть учинити, досытьчиненье*; *gval-tas, gvoltas* – „prievarta“ (p. 133), *звалт*; *artikulas* – „skirsnis“ (p. 39); *įstata, įstatymas* (p. 147), *устава, вырок*; *iškada* (p. 151), *skada* (p. 416), *škada* (p. 468) – „nuostolis, žala“, *шшкода, шкода*; *jednoti, jednotojas* – „vienyti, taikyti, taikytojas“ (p. 167), *еднати*; *ka-linė* – „kalėjimas“ (p. 174); *kaltė, kaltybė* – „kaltė, nusikaltimas“³⁵; *koronė* – „bausmė“, *koroti* (p. 200), *каранье*; *vyna* – „bausmė“ (p. 542), *вина*; *laidas* – „laidas, laidavimas“ (p. 214), *порука*; *notbolastis* – „nepaisymas nieko“ (p. 274), *недбалость*; *parašas* – „parašas, užrašas, raštas“³⁶; *prakuratorius* (p. 355) – „gynėjas, patikėtinis“, *прокуратор* ir *tiesinykas* – „advokatas“ (p. 489); *prisiega, prisieka* – „priesaika, įrodymas“ (p. 374), *присяга* ir *прisieкти* (p. 375); *priveizdėtojas* – „prižiūrėtojas, globėjas“ (p. 377),

³¹ Ten pat, p. 232.

³² Ten pat, p. 248.

³³ Ten pat.

³⁴ Ten pat, p. 249.

³⁵ Ten pat.

³⁶ Ten pat, p. 250.

опекун; **raišytojas, raištinykas** – „kaltintojas“ (p. 385–386), *instigator*; **sandaris** – „sandėris, sutartis“ (p. 406); **sprovca** – „vykdytojas“ (p. 435), *справца*, ir **rykautojas** (p. 395), *sprawca*; **sūdas** – „teismas“ (p. 446), *суд*; **sūdžia, sūdininkas** – „teisėjas“ (p. 447), *судья*; **svedactva** – „liudijimas“ (p. 456), *сведечество*; **sviečyti** – „liudyti“, **svietkas** (p. 458), *свечуму*; **šaukūnas, šaukuolas** – „vaznys, šauklys“ (p. 462); **tarpintojas** – „globotojas, padėjėjas“ (p. 482), plg. liet. žodį LDK teisėje *топността, топността*³⁷; **teisė** (p. 484), **tiesa** – „teisė, byla, teismas“ (p. 488); **tiesadarys** – „teisėjas“ (p. 488).

Raštvedyba

Dijokas – „raštininkas“ (p. 94), *дяк*; **kanclierija, kanclierius**³⁸; **lakštas** – lapas, laišką (p. 215), *лист*; **parašas** – „parašas, užrašas, raštas“³⁹; **pečėtis** – „antspaudas“ (p. 330), *печатъ*; **raštas** / *piśmo* / *scriptum*; **raštinikas** / *pisarz* / *scriba, notarius*⁴⁰; **raštinyčia** – „kanceliarija, raštinė“ (p. 388); **sopisas** – „rankraštis, raštas“ (p. 431), *запис*.

Visuomenė

Didžiūnas, galiūnas – „didikas, daug gališ“⁴¹; **išdavėjas** – „išdavikas“ (p. 148); **zdroda, zrodinykas, zrodyti, zdroica** – „išdavystė, išdavikas, išduoti“ (p. 552–553), *здрядца*; **medvišis** – „medžiotojas“ (p. 238), *ловчий*; **mylista, mylistyvas** – „malonė, malonus, mielas“ (p. 247), *милость, милостивый*; **paduotinis** – „pavaldinys“ (p. 292), *подданный*; **paspalstva** – „bendruomenė“ (p. 316), *поспальство*; **susiedas** – „gyvenantis šalia“ (p. 452), **kaimynas** – „pavaldinys, priklausomas žmogus“ (p. 171); **veldamas** – „pavaldinys“ (p. 531), *подданы, вельдомый*.

Universalios sąvokos

Afiara – „auka“ (p. 19–20), *ofiara*; **bindrystė, visiškystė, visatinė** / *rzeczpospolita* / *respublica*⁴²; **cnata** (p. 75) – *цнота*; **gamta** (p. 115) – „dorybė“; **paklusnysta** (p. 301) ir **paslušnas, paslušnysta** – „paklusnus, paklusnumas“ (p. 315), *послушный*,

³⁷ *Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут*: Tekstai senaja baltarusių, lotynų ir senaja lenkų kalba, t. 2, d. 1, par. S. Lazutka ir kt., Vilnius, 1991, XIII. § 13, p. 310 (nuoroda -446).

³⁸ Konstantino Sirvydo žodyno pirmajame leidime iki 1620 m., žr. *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, par. K. Pakalka, Vilnius, 1997, p. 126–127 (faksimilės l. 51).

³⁹ J. P a l i o n i s, *Lietuvių literatūrinė kalba...*, p. 250.

⁴⁰ *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, p. 269 (faksimilės l. 123).

⁴¹ J. P a l i o n i s, *Lietuvių literatūrinė kalba...*, p. 214.

⁴² *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, p. 345–346 (faksimilės l. 161–162).

послушенство; *liuosas* (p. 227), *valnas* – „laisvas“ (p. 524–525), *вольны*; *nevalia*, *nevalnykas* – „nelaisvė, belaisvis, vergas“ (p. 270), *неволя*, *невольник*; *valnastis* – „laisvė“ (p. 524–525), *вольность*.

LDK XVI a. lietuvių literatūrinei kalbai XV a. pabaigos – XVI a. rusėniškų dokumentų leksika neabejotinai buvo skolinių šaltinis. Išdo terminijoje vartota daug rusėniškų ir lenkiškų žodžių, bet greta būta, vadinasi, ir vartota, nemažai senų lietuviškų terminų. Taip galėtume pasakyti apie visas lietuviškų terminų ir sąvokų grupes, išskyrus vieną. Teisės grupėje susiduriame su stipriais lietuviškais terminais: *kalinė*, *kaltė*, *kaltybė*, *laidas*, *parašas*, *raišytojas*, *sandaris*, *šaukūnas*, *tarpintojas*, *tiesadarys*, *tiesinykas*. Dalis kitų – sulietuvinti naujadarai skoliniai: *akregis*, *ganadarymas*, *prisieiga*, *prisieika*, *prisiekti*. Žinoma, gausu skolinių: *abyda*, *očyvistė*, *krivda*, *notbolastis*. Visi šie tuo metu vartoti lietuvių kalbos terminai liudija, kad teismo procesai Lietuvoje žodžiu dažnai turėjo vykti lietuviškai⁴³, šia kalba galėjo būti garsiai verčiami bylų dokumentai. Be to, svarbu prisiminti, kad teismuose Lietuvoje dažniausiai bylinėjosi bajorija, miestiečiai ir dvasininkai – tai jų lietuvių kalbos žodynas.

Lietuvių literatūrinė kalba XVI a. pabaigoje tiko raštingai lenkėjančiai dvikalbei bajorijai. Tokios kalbos variantas užfiksuotas Vilniaus žemės teismo ir Tribunolo raštininko Merkelio Petkevičiaus (1550–1608) parengtame „Lenkiškame ir lietuviškame katekizme“ (1598 m.). Vargu ar pagrįsti jam priekaištai už vergišką teksto vertimą iš lenkų kalbos, autorių pristatant bažnytinio žargoną kalbos pradininku Lietuvoje⁴⁴. Kalbos struktūros kaita ir žodyno pildymas rodo, kad lietuvių kalba sėkmingai taikėsi prie viešojo gyvenimo LDK. Tai turėtų patvirtinti jos gyvybingumą ir vartojimą, pirmiausia žodžiu, o raštu – tam tikrose gyvenimo srityse.

Lietuvių kalbos skoliniai ir naujadarai liudija daugiakalbio intelektualo (dvasininko, pareigūno ir t. t.) veiklą, todėl svarbu susisteminti duomenis apie kalbų mokymąsi etninėje Lietuvoje XV a. viduryje – XVI a., nors duomenų yra nedaug.

⁴³ Taip mano K. Jablonskis, analizuodamas lietuviškas XVII–XVIII a. LDK teismų priesaikas, žr. K. Jablonskis, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, sud. V. Merkys, Vilnius, 1973, p. 293 (Kelios XVII a. lietuviškos priesaikos ir kitos lietuvių kalbos liekanos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aktuose, p. 290–304). Išsamiau apie lietuviškas priesaikas žr. D. B u r b a, Penkios neskelbtos XVII–XVIII a. lietuviškos LDK priesaikos, *Archivum Lithuanicum*, nr. 6, 2004, p. 289–298.

⁴⁴ Z. Zinkevičiaus priekaištai M. Petkevičiui. Žr. Z. Z i n k e v i č i u s, *Senųjų raštų kalba [Lietuvių kalbos istorija, t. 3]*, Vilnius, 1988, p. 198–200.

Kalbų mokymasis Lietuvoje⁴⁵

	Kas mokosi, vietovė	Mokoma kalba	Data	Mokymo būdas
1.	Traidenio „sūnus“ Rimantas (pagal Bychoveco kroniką)	rusų (rusėnų)	XIII a. antra pusė, t. y. XVI a. trečias deš.	pas Haličo-Voluinės kunigaikštį Levą Mstislavičių
2.	Ldk Kazimieras Vilniuje	lietuvių	1440	mokė dvarionys dvare
3.	Vaikai Vilniaus vyskupijoje	lietuvių ir lenkų	1526	atsakingi parapijų klebonai
3a	Gali būti, kad tai taikoma Žemaitijoje, nes 1579 m. ten mokoma rusėnų, lenkų ir lotynų kalbų (plg. lentelės 17–19 p.)	<i>rusėnų, lenkų ir lotynų</i>	1579	
4.	Vasilijus Belianinas, teismo diečkus, Eišiškės	moka lietuvių	1529	kaip išmoko, nežinoma
5.	Lietuvių bajorai Vilniuje	lotynų, graikų, hebrajų?	1541	Abraomo Kulviečio humanitarinė kolegija ⁴⁶
6.	Siuvėjo Jono vaikas Kaune	rusėnų	1542	stačiatikių šventikas ⁴⁷
7.	Mykolas Lietuvis, bajoras, LDK	maskvėnų (rusėnų), lietuviams svetima kalba	1544–1548	nenurodytas
8.	Jokūbo Prūso vaikas Kaune	rusėnų?	1545	mokė rusėnų raštininkas Stanislovas ⁴⁸
9.	Berniukas vokietis iš Rygos	rusėnų	1551	pas kunigaikštį Odincevičių ⁴⁹
10.	Rusėniška mokykla Kaune	rusėnų	1551–1552	mokykla ⁵⁰
	Vokiška mokykla Kaune	vokiečių	1553	mokykla ⁵¹

⁴⁵ Lentelės duomenys paimti iš 23 nuorodoje cituojamos literatūros. Papildomų duomenų šaltiniai cituojami nuorodose.

⁴⁶ *Abraomas Kulvietis: pirmasis Lietuvos reformacijos paminklas = The first recorded text of the Lithuanian reformation.* Abraomo Kulviečio *Confessio fidei* ir Johanno Hoppijaus *Oratio funebris* (1574). *Confessio fidei* by Abraomas Kulvietis and *Oratio funebris* by Johann Hoppe (1547), parengė (edited by) D. Pociūtė, Vilnius, 2011, p. 20–21.

⁴⁷ Z. K i a u p a, Kauno mokyklos XVI a., *Kauno istorijos metraštis*, 1, Kaunas, 1998, p. 27.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ R. R a g a u s k i e n ė, *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*, Vilnius, 2015, p. 106.

⁵⁰ Z. K i a u p a, Kauno mokyklos..., p. 27–28.

⁵¹ Ten pat, p. 28.

	Kas mokosi, vietovė	Mokoma kalba	Data	Mokymo būdas
11.	Berniukas vokietis Veliuonoje	lietuvių	1561	šeimoje ⁵²
12.	Berniukas lenkas Kaune	lietuvių	1562	šeimoje ⁵³
13.	Lietuviai (iš konteksto – didikas Radvila ir jo „brolis“ Vytenis), rusų užkariautojai, taikėsi prie jų – tokių narsių, šaunių, malonių, – kad ėmė kalbėti rusiškai	rusų	apie 1564	išmoko iš užkariautų rusų ⁵⁴
14.	Berniukas lietuvis Kaune	lenkų	1563	lenkiškoje mokykloje Kaune ⁵⁵
15.	Berniukas lietuvis Kaune	vokiečių	1565 m.	vokiškoje mokykloje Kaune ⁵⁶
16.	Berniukas vokietis Kaune	lietuvių ir lenkų	1567	šeimoje
17.	Vaikai Ariogalos bažnyčioje (Žemaičių vyskupija)	rusėnų ir lenkų	1579	klebono samdomas mokytojas ⁵⁷
18.	Vaikai Krakių bažnyčioje (Žemaičių vyskupija)	lotynų ir tikybos?	1579	klebono samdomas mokytojas ⁵⁸
19.	Vaikai Betygalos bažnyčioje (Žemaičių vyskupija)	lotynų ir tikybos?	1579	kanauninko paskirtas mokytojas ⁵⁹
20.	Pilies teismo raštininkas, bajoras, turi mokėti	rusėnų kalba	1588	Trečiasis Lietuvos Statutas, IV. § 37, taikoma visiems LDK pavietams

Susisteminti duomenys – tai tikras mokomų lenkų, lietuvių, lotynų, rusėnų ir vokiečių kalbų margumynas, nulemtas kintančių gyvenamo laiko poreikių. Juos galima suskirstyti į keturias grupes. 1) Politinio valdymo poreikiai LDK skatina didįjį kunigaikštį

⁵² Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Vaito knyga 1561–1564. *Acta civilia Caunensia saec. XVI–XVIII. Liber advocatialis 1561–1564*, par. D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 2013, nr. 734.

⁵³ Ten pat, nr. 1034.

⁵⁴ A. R o t u n d a s, Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu, *Šešioliktojo amžiaus raštija [Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5], Vilnius, 2000, p. 186.

⁵⁵ Z. K i a u p a, Kauno mokyklos..., p. 28.

⁵⁶ Ten pat, p. 29.

⁵⁷ *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579). Visitatio dioecesis Samogitiae (A. D. 1579)*, tekstą parengė, iš lotynų k. vertė ir rodykles sudarė L. Jovaiša. Įvadą ir paaiškinimus parašė J. Tumelis ir L. Jovaiša [*Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae*, t. 1], Vilnius, 1998, p. 85.

⁵⁸ Ten pat, p. 101.

⁵⁹ Ten pat, p. 121.

Kazimierą mokyti lietuvių, o Rimantą ir Rusios užkariautojus lietuvius – rusėnų kalbą. 2) Dėl konfesinių poreikių mokomasi lietuvių, lenkų, lotynų, o Reformacijos idėjoms ir praktikoms pasiekus Lietuvą – graikų ir hebrajų kalbą. 3) Valdymo tarnybiniai, valdymo ir teisingumo veiklų dokumentavimo poreikiai verčia mokyti rusėnų kalbos, pirmiausia bajorus lietuvius, bet neskatina šioje srityje tarnaujančių rusėnų mokyti lietuvių. Lenkų kalba dar neaktuali. 4) Vykdamas komercinę profesinę veiklą prie Nemuno prekybos magistralės Kaune arba Rygos kryptimi, kalbama lenkų, lietuvių, rusėnų ir vokiečių kalbomis. Taigi, lietuvių kalba žodžiu ir raštu vartojama ten, kur jos reikėjo praktinėms valdymo, teisingumo, komercijos ir religinėms funkcijoms vykdyti. Kiekvienoje poreikių grupėje kalbų vartojimo žodžiu ir raštu mastai turėjo skirtis. Kartu atkreiptinas dėmesys į trečios grupės rusėnų kalbą mokančius lietuvius bajorus – jie nėra surusėję, bet išmokę šios kalbos. Ketvirtoje grupėje gerai paliudytas rusėnų kalbos mokymasis siekiant dalyvauti arba teikti paslaugas komercinėje profesinėje srityje, bet šios kalbos mokomasi kaip ir kitų. Kita vertus, mokosi žmonės iš neprivilegijuotojo luomo.

Pagal lentelės duomenis sudaryta kintamo kalbų poreikio sistema nėra išsami, bet kai kuriuos istorijos šaltiniuose pastebimus sociolingvistinius kontekstus ji paaiškina: vartojamas kalbas, kalbų poreikį, vartotojus, vartojimo aplinką ir specifinę kalbų vartojimo raišką rašytiniuose šaltiniuose. Toliau mūsų tyrime svarbiausias veikėjas bus kalbas išmokęs asmuo, t. y. „vertėjas“. Tai nebuvo konkreti žmogaus profesija šiuolaikine prasme, o dažniau – daugiakalbis pareigūnas ar kurios nors profesijos žmogus.

Kalbų tarpintojas arba „vertėjas“

Kalbinis artumas padėjo lenkų kalbai pakeisti rusėnų⁶⁰. Dėl to vartojant rusėnų kalbą vertimo paslaugų poreikis nebuvo reikšmingas. Didesnė problema XVI a. antroje pusėje buvo, ypač po LDK Ukrainos žemių prijungimo prie Lenkijos, kirilicos raidynas, kurio ukrainiečių bajorija nenorėjo atsisakyti kaip rusėnų kalbos raiškos simbolio⁶¹, o lenkų pareigūnai kirilicos neskaitė.

Aiškiausiai apie lietuvių kalbos „vertėjus“ praneša Motiejus Strykovskis, savo darbuose panaudojęs Jono Dlugošo žinią apie 1440 m. Ldk išrinkto Kazimiero lietuvių kalbos mokymąsi. J. Dlugošas parašė apie valdovo mokytojus lietuvius dvarionis, pareigūnus *officiales Lithuanos*, o M. Strykovskis juos pristatė vertėjais *do litewskich*

⁶⁰ G. Błażczyk, min. veik., p. 307.

⁶¹ M. Мозер, min. veik., p. 253–255.

go tłumaczów panowie dali⁶². Ši interpretacija yra anachroniška: autorius gyvenamos epochos reiškinį nukėlė į ankstesnius laikus. Popiežiaus nuncijaus paskirto vizitatoriaus Tarkvinijaus Pekulo atliktos vizitacijos 1579 m. ataskaitoje nesunku pastebėti tokio vertėjo darbą Žemaičių vyskupystės parapijose, beje, šios vyskupystės kanauninko M. Strykowskio dvasinės tarnybos krašte. Vizitatorius kalbėjo tik lotyniškai, todėl Žemaitijoje jam prireikė vertėjų į lenkų ir lietuvių kalbas. Jų buvo jo palydoje, pavyzdžiui, Gniezno vyskupijos klierikas, vizitatoriaus notaras Stanislovas Koženiewskis. Tikrinamos Vilkijos parapijos klebonas, be kitų trūkumų, menkai mokėjo lotyniškai, visas klebono pareigas atlikdavo per vertėją, spėtina, lietuvių kalbos, tačiau nuodėmių klausė rusėnų kalba (šiam tikėjimo praktikos etape vertėjas negalėjo dalyvauti)⁶³. Ariogalos bažnyčios mokytojas mokė vaikus rusėniškai ir lenkiškai, su vizitatoriumi kalbėjo, neabejotina, dalyvaujant lenkų–lotynų kalbos vertėjui⁶⁴. Su Betygalos miestelėnais apie teikiamus sakramentus ir klebono tarnystę vizitatorius kalbėjo per vertėją, bet nenurodoma, kuria kalba, lietuvių ar lenkų⁶⁵. Su vertėju buvo apklausiamas Viduklės klebono vikaras⁶⁶. Vizitatoriaus palydos lietuvių kalbos vertėjas padėjo nustatyti, kad Kaltinėnų klebono Mikalojaus Koriznos senas vikaras prastai mokėjo žemaičių kalbą⁶⁷.

Nesunku surasti vertimo pavyzdžių dokumentuose, ypač tokių, kuriuose lietuviškas žodis (terminas, pavadinimas) verčiamas į dokumento kalbą pagal jo reikšmę. Pavyzdžiui, valdovo kanceliarijoje 1532 m. Laukuvos valsčius Žemaitijoje išverstas pagal prasmę – „волость Польная“⁶⁸; socialinis terminas *kaimynas* „койминцы“ – „селянин, сосед, паробок“⁶⁹. Vertimus užrašė lietuvių kalbą mokantys raštininkai ir teismų pareigūnai⁷⁰. Oficialių dokumentų vertimas žodžiu buvo numatytas 1551 m. lapkričio 18 d.

⁶² M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi... wydanie nowe będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego Królewieckiego z roku 1582...*, t. 2, Warszawa, 1846, s. 207; plg. M. Strykowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego...*, opr. J. Radziszewska, Warszawa, 1978, s. 426.

⁶³ *Žemaičių vyskupijos vizitacija*, p. 17, 19.

⁶⁴ Ten pat, p. 85.

⁶⁵ Ten pat, p. 121.

⁶⁶ Ten pat, p. 139.

⁶⁷ Ten pat, p. 219.

⁶⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, parengė L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba), Vilnius, 2015, nr. 278 (II stulp.).

⁶⁹ K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, parengė V. Merkys, Vilnius, 1979, (XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje) p. 28–36.

⁷⁰ А. Дубоніс, Да праблемы дзяржаўнай мовы..., с. 216–217; А. К. Антонович, Вопросы фонетики белорусского актового языка XVI в. По материалам судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566–1567 гг., *Kalbotyra*, t. 2, 1960, p. 94–96, 101, 105, 107, 110, 112 (viena iš išvadų: daugumą knygų tekstų parašė raštininkai

Vilniaus vilkieriuje (miesto nuostatuose). Jame įpareigojama šaukimus į teismą ir į teismo knygas įrašomus sprendimus skelbti lenkiškai, lietuviškai ir rusėniškai: *...po polsku i po litewsku, i po rusku, aby wszyscy, ktorzy by sluchali, rozumieli*⁷¹.

Vartojamos kalbos ir jų „tarpintojai“ ne visada tokie aiškūs kaip Vilniuje. Kauno magdeburgija paliko išties neįkainojamą istorijos duomenų lobyną – 12 XVI a. įvairių miesto valdžios institucijų knygų. Tie patys šaltiniai apie lietuvių kalbos vartojimą Kaune XVI a. leido suformuluoti dvi priešingas nuomones. Iškilus *kaunianos* tyrinėtojas prof. Zigmantas Kiaupa įrodinėja, kad viešajame miesto gyvenime lietuvių kalba buvo vartojama, „dažnas į vaito teismą kreipęsis kaunietis ar atvykėlis prisistatė ir kalbėjo lietuviškai, o raštininkas suprato ir užrašė jo pareiškimą“⁷². Atidus istorijos šaltinių tyrinėtojas Darius Antanavičius regi kitaip ir teigia, kad XVI a. vidurio Kauno tarybos „darbinė“ kalba buvo lenkų, ji visame kame gožė lietuvių. D. Antanavičius netiki, kad lietuviškus pasisakymus taryboje kas nors versdavo, nes kauniečių pasirenkami įgaliotiniai atstovauti jų bylose – visi „lenkai, vargu ar mokėję lietuviškai“⁷³. Šių eilučių autorius labiau linksta palaikyti pirmąjį tyrinėtoją nei antrąjį, nes pastarasis, teisingai pasigedęs *vertėjo* pozicijos, nepastebėjo tokių esant tarybos veikloje. Vienas iš jų – įgaliotinis „lenkas“ Motiejus Nadolskis. 1563 m. gegužės 12 d. tarybos knygos įrašė užfiksuota, kad taryba kaltinamam Andriejui Uršuliškiui suteikė 15 dienų susirasti gynėją, nes jis nesuprato ieškovo gynėjo M. Nadolskio lenkų kalbos. Kitame įrašė pranešama, kad A. Uršuliškio pasisamdytą gynėją, tą patį M. Nadolskį, persisamdė ieškovas Jonas Paršelis, nors buvo sutarta dėl atstovavimo A. Uršuliškiui⁷⁴. Perbėgėlis M. Nadolskis, be lenkų kalbos raštu ir teisės išmanymo, aiškiai mokėjo lietuviškai, antraip reikėtų įrodinėti, kad abu jo darbdaviai kalbėjo ne lietuviškai, o vokiškai arba rusėniškai: pavardės nerodo kitokios nei lietuvių jų tautinės ir kalbinės priklausomybės.

Galima atskleisti kalbų vartojimo specifiką šiuo konkrečiu atveju. Pirmiausia ne teisėjai nesuprato A. Uršuliškio lietuvių kalbos, bet jis – lenkų, todėl nesvarbu, ar teisėjai mokėjo lietuviškai, kadangi ne jų darbas buvo versti teismo eiga į suprantamas kalbas.

lietuviai); A. K. Антонович, *Язык судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566–1567 гг.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Вильнюс, 1961, с. 16. Z. Zinkevičius nurodo, kad raštininkai turėjo būti dvikalbiai ir net trikalbiai, žr. Z. Zinkevičius, *Senųjų raštų kalba [Lietuvių kalbos istorija, t. 3]*, p. 123.

⁷¹ P. Dubiński, *Zbiór praw y przywilejów miastu stolecznemu W(ielkiego) X(ięstwa) L(itewskiego) Wilnowi nadanych...*, Wilno, 1788, s. 96.

⁷² Z. Kiaupa, Kauno vaito XVI a. vidurio knygos prabyla lietuviškai, *Kultūrų sankirtos. Skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60-mečiui*, sud. Z. Kiaupa ir kt., Vilnius, 2000, p. 89.

⁷³ *Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Tarybos knyga 1555–1564. Acta civilia Caunensia saec. XVI–XVIII. Liber consularis 1555–1564*, parengė D. Antanavičius, lietuviškas santraukas parengė L. Plankis, Vilnius, 2013, p. XII–XIII (the Introduction, p. XXIX–XXX).

⁷⁴ Ten pat, nr. 1236–1237, p. 246, 426.

Antra, žodinis lietuvių kalbos variantas ne mažiau svarbus už lenkų, bet tik ją mokančiam žmogui galėjo būti brangiau bylinėtis, vadinasi, lenkų kalba buvo pranašesnė finansiškai, ir, be to, techniškai, nes buvo rašomoji, oficiali Kaune greta lotynų kalbos. Kita vertus, dėl teikiamų „vertėjo“ paslaugų XVI a. kauniečiams nebuvo privaloma mokėti už gimtąją svarbesnę kalbą. M. Nadolskio – tokių kaip jis įgaliotinių tikrai būta – persamdymas gali rodyti ne tik tokios rūšies paslaugų, nulemtų jų trūkumo, paklausą, bet ir lietuvių kalbos dominavimą Kaune⁷⁵.

Nors realus lietuvių kalbos vartojimas skatino poreikį jos mokytis, kaip liudija literatūrinės kalbos vystymosi ir kalbų mokymosi lentelės duomenys, visuomenė, kuriai būtų buvę patogiau dar plačiau naudoti gimtąją lietuvių kalbą, tam tikrose viešojo gyvenimo sferose susidurdavo su kalbos vartojimo varžymais, lydimais įvairių netikėtų nuostolių, pavyzdžiui, A. Uršuliškio finansinių Kaune; tikėjimo nuosmukio Bažnyčioje, nes dėl pastoracijos stokos liaudis perdėm „pagoniška“; o valstybės administravimo ir teisingumo vykdymo srityse viešpatavo lietuviams svetima rusėnų kalba. XVI a. pirmoje pusėje pasireiškęs lietuvių kalbos menkinimas, teigiant, kad tai prasčiokų, sugadinta lotynų kalba⁷⁶ – turėjo sukelti nepasitenkinimą: ir jis kilo, bet tik Lietuvos katalikų Bažnyčia įstengė jį apibendrinti ir suprantamai pateikti visuomenei. Šioje struktūroje kelti katalikų tikėjimo atnaujinimo ir plėtros gimtąja kalba uždaviniai pranoko konfesinę sritį, nes sukūrė pasaulietinę lietuvių kalbos vartojimo programą.

Etninė, politinė ir kultūrinė lietuvių kalbos vartojimo programa ir jos siekiai

Reikšmingi XVI a. antrosios pusės politiniai įvykiai pasiekė gilesnius Lietuvos privilegiuotos visuomenės sluoksnius. Po 1564–1566 m. teismų reformos per naujus bajorų žemės teismus ir apeliacinį – Tribunolą – į visuomeninį ir politinį gyvenimą plačiau įsiliejo dar gerai lenkiškai nemokanti lietuvių bajorija⁷⁷. Pavietų seimeliuose ji galėjo dalyvauti Abiejų Tautų Respublikos seimo veikloje. Paradoksalu, bet nuo LDK atskyrus ukrainietiškas vaivadijas ir Palenkę, valstybėje mechaniškai padaugėjo gyventojų lietuvių, o rusėnų kalbos plotai radikaliai susitraukė. Tęsėsi rusėnų kalbos diskriminavimo ir

⁷⁵ Kauno istorijos šaltiniuose yra ir tiesioginis vertimo iš lietuvių kalbos į lenkų užrašymas. 1561 m. lapkričio 25 d. Kauno vaito knygoje įrašytas Onos Durstinienės liudijimas lenkų kalba apie muštynes jos namuose. Teisme be įgalioto tarpininko atliktas užrašymas aiškiai verstas iš lietuvių kalbos, nes liudininkė pranešė, kad nusikalstamo barnio lenkiškai nesuprato, žr. *Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Vaito knyga 1561–1564*, nr. 777.

⁷⁶ A. Dubonis, *The prestige and decline...*, p. 12–16.

⁷⁷ J. Lebedys prie įtakingų vartotojų greta bajorijos, anot jo, smulkiosios, dar pridėda liaudį, žr. J. Lebedys, *Mikalojus Daukša*, Vilnius, 1963, p. 271–272.

stūmimo iš oficialaus vartojimo veikla⁷⁸. Prie augančio lietuvių kalbos poreikio prisidėjo katalikų Bažnyčios reforma, kontrreformacija, jėzuitų brolijos veikla Lietuvoje, lietuviškos religinės spaudos atsiradimas, jėzuitų Vilniaus akademijoje skatinamas lietuvių kalbos mokymasis.

Mikalojus Daukša (1527 arba 1538–1613 m.) gražiai atskleidė lietuvių kalbos padėties gerėjimą. Savo prakalbose „Postilėje“ (1599 m.) Medininkų (Žemaičių) vyskupui Merkeliui Giedraičiui ir į malonųjį skaitytoją jis dėkojo *Galingajam Vyskupui*, kuris administravo ir be vyskupo likusią Vilniaus dieceziją, kad pašalino lietuvių kalbą mokačių kunigų ir pamokslininkų trūkumą, išgelbėjo gimtąją lietuvių kalbą nuo purvo ir žūties⁷⁹. Tai buvo priskiriama įtakingojo vyskupo nuopelnams. M. Daukša regėjo šviesią ateitį, jei gimtajai kalbai, sekama Ganytoju, bus atidi ir bajorija: karščiau ja rūpinsis ir skleis, nes besimokydama lenkų kalbos ir ją vartodama, gimtąją neleistinai paniekino, apleido, bemaž išsižadėjo. M. Daukša žinojo, kad išskyrus prakilnesniuosius (*z przedniejszych*) didikus, dauguma, t. y. bajorija, nemoka lenkų kalbos arba menkai ją supranta⁸⁰. Jis išvardijo privalomas lietuvių kalbos būsimo vartojimo sferas: plačiai imant – įstatymų kūrimą, istorijos rašymą ir spausdinimą⁸¹, valstybės valdymo reikalus, Bažnyčią ir namus, o siauriau – kad skaitytojas turėtų naudoti iš „Postilės“ ir mylėtų, vartotų, ugdytų gimtąją kalbą⁸². Todėl vartojama kalba turėjo būti turtinama, tobulinama ir gražinama. Lygia greta jis palaikė lenkų kalbos vartojimą LDK, kuri visiems susijungus vienoje valstybėje jau tapo lyg ir gimtąja⁸³. Mylėdamas lenkų, bet ragindamas vartoti lietuvių kalbą kuriant valstybės įstatymus (*wszyscy ustawy*), M. Daukša tokiu būdu siekė varžyti rusėnų kalbos vartojimą Lietuvoje: lenkų kalba rašytų LDK įstatymų tuo metu nebuvo. Jis neabejotinai taikėsi į rusėnišką LDK įstatymų sąvadą – 1588 m. Trečiąjį Lietuvos Statutą (toliau – TLS). Tokią prielaidą patvirtina M. Daukšos „Prakalboje į malonųjį skaitytoją“ esanti replika, tapati

⁷⁸ A. Dubonis, *The prestige and decline...*, p. 17–20.

⁷⁹ R. Koženiauskienė, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius, 1990, p. 143–144 (M. Giedraitis – be vyskupo likusios Vilniaus vyskupijos ganytojas). M. Giedraičio vaidmenį pabrėžė: A. I. Вольдемар, *Национальная борьба в Великом Княжестве Литовском в XV и XVI веках*, *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, 1909 г., т. 14, кн. 3, с. 183–184.

⁸⁰ R. Koženiauskienė, *min. veik.*, p. 145.

⁸¹ Ten pat, p. 146. Galbūt jis linki lietuviams turėti iš lenkų kalbos išverstą Motiejaus Strykovskio „Kroniką“ (*Kronika Polska, Litewska, Żmodzka i wszystkiej Rusi...*, Karaliaučius, 1582), kai kalba apie gimtąją kalbą parašytos istorijos spausdinimą. J. Lebedžio nuomone, M. Daukša pasisakė prieš lenkiškai išleistą M. Strykovskio „Kroniką“ ir norėjo, kad būtų rašoma lietuviškai, žr. J. Lebedys, *min. veik.*, p. 296–297. Nesutinkame su juo ir šiame straipsnyje toliau tvirtiname, kad M. Daukša ir M. Strykovskis buvo bendraminčiai, be to, ir pats J. Lebedys pastebėjo, kad M. Daukša minėjo knygų vertimų į lietuvių kalbą svarbą, žr. ten pat, p. 296; R. Koženiauskienė, *min. veik.*, p. 147.

⁸² Ten pat, p. 146–147.

⁸³ Ten pat, p. 147.

esančiai žymiojoje vicekanclerio Leono Sapiegos TLS Pratarmėje LDK luomams: ...не обчымы якимъ языкомъ, але своимъ власнымъ права списаныя маемъ...⁸⁴ („ne kuria nors svetima kalba, bet mūsų nuosava turime surašytus įstatymus“ (L. Sapiega), o M. Daukša „Postilę“ išvertė į savąją, mūsų, lietuvių kalbą: ...w własny ięzyk nasz Litewski przelozył...⁸⁵). M. Daukša stojo į rusėnų kalbos stūmimo iš oficialaus vartojimo valstybėje šalininkų gretas⁸⁶.

Žemaičių vyskupijos kanauninko M. Daukšos optimizmas šiek tiek prieštaringas. Jo džiaugsmą, kad bajorija vartoja lietuvių kalbą, čia pat apkartina mintys apie tai, jog gimtosios kalbos bemaž išsižadėta. Šituos kontrastus galima būtų priskirti renesansinei prakalbos stilistikai, kai, siekiant paveikti, padaryti įspūdį, sujaudinti skaitytoją⁸⁷, naudojami priešingi argumentai. Tačiau M. Daukša pateikė patikimų duomenų apie gimtosios kalbos vartojimo rūpesčius Lietuvoje. Prieš porą dešimtmečių, 1577 m., viename iš lietuvių tautos istorijos tekstų lietuvių kalbos padėtį panašiai regėjo kitas vyskupijos kanauninkas – M. Strykovskis. Jis graudeno lietuvius:

Kitų lotyniškų žodžių čia daug nebenoriu vardyti,
Nes jūsų lietuviybės – regiu – jus jau gėda mokyti,
Kurią apleidote kaip seną protėvių reikalą,
Ir prarandate, ką jie pasiėmė kruvinu kardu.
Gerai buvo, kai sava kalba pas jus laimingai gyvavo,
Dėl to totorius, maskvėnas jūsų kepurei tarnavo.⁸⁸

M. Strykovskis lietuviybę⁸⁹ tiesiogiai susiejo su kalba, ragino lietuvių bajoriją atsi-
gręžti į gimtąją kalbą, nes ji padėtų išsaugoti tiesioginį ryšį su protėviais, atkurtų tautos
galias. Lygiai taip jam antrino M. Daukša, kuris, anot J. Lebedžio, „gimtosios kalbos var-
tojime mato tėvynės gerovės užtikrinimą, o atsisakyme ir paniekinime – visokio blogio

⁸⁴ J. L a p p o, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 2: *Tekstas*, Kaunas, 1938, p. 17.

⁸⁵ R. K o ž e n i a u s k i e n ė, min. veik., p. 136.

⁸⁶ J. Lebedys mano, kad M. Daukša nepasisako prieš kitas kalbas, žr. J. L e b e d y s, min. veik., p. 294.

⁸⁷ Ten pat, p. 303–305.

⁸⁸ M. S t r y k o w s k i, *O początkach...*, s. 89: *Inszych tu słów lacińskich wiele nie chcą liczyć, / Bo was w swej litewczyźnie – widzę – już wstyd ćwiczyć, / Którąście porzucili z starych przodków sprawą, / Też tracicie, co oni szablą wzięli krwawą. / Dobrze było, gdy język u was własny pluzył, / Bo Tatarzyn, Moskwićin czapce waszej służył.*

⁸⁹ Šiek tiek dviprasmiškas tekstas, nes galima būtų įtarti, kad pirmasis mūsų istorikas rašo apie tikrąją lietuvių – lotynų – kalbą. „Lietuviškumo“ kryptimi interpretuoja D. Kuolys: regi istoriko norus matyti žemesnius lietuvių bajorijos sluoksnius, išsaugojusius gimtąją kalbą, žr. D. K u o l y s, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: renesansas ir barokas*, Vilnius, 1992, p. 88, 95–97. Kitaip nei Rotundas M. Strykovskis neragina atsi-
gręžti į gimtąją lotynų kalbą ir ją vartoti, žr. ten pat, p. 66–69, 93, 98.

priežastį.⁹⁰ Drauge M. Strykovskis atlaidus surusėjusiai, gimtosios kalbos dėl rusėnų atsisakiusiai lietuvių-rusėnų kilmės diduomenei⁹¹, ponams, o M. Daukšos toks pat požiūris į lenkų kalbą pasirinkusius didikus. Šiaip M. Strykovskis nepatenkintas, kad Rusioje apsigyvenę lietuviai bajorai surusėjo. Tokią nuomonę jis išdėstė pasakojime apie Naugarduko kunigaikštį Erdvilą, kuris XIII a. pradžioje žemaičių ir lietuvių riteriams padalijo žemių užvaldomoje Rusioje. Jie susigiminiavo su krikščionimis (stačiatikiais) rusais: dabar jų yra kone kiekviename Rusios kampe, bet retas tesupranta lietuviškai⁹². M. Strykovskis nutyli, ar vien dėl rusėnų kalbos buvo atsisakoma gimtosios, nes taip galėjo nutikti ir dėl lenkų kalbos. Dėl šios kalbos vartojimo Lietuvoje M. Strykovskis, kaip ir M. Daukša, vengia kritiškiau įvertinti lenkų kalbos vartojimo plėtotę, ir neatsitiktinai, nes savo darbuose lingvistinius santykius nagrinėja atidžiai. Priežastis turėtų glūdėti pasididžiavime Lenkija, kuri M. Strykovskiu – nepakeičiamas bajorų luomo laisvių ir teisių klestėjimo pavyzdys, tobulos santvarkos kraštas⁹³. Kartu M. Daukša neniekina lenkų kalbos, kuri lietuviams lyg ir gimtoji.

M. Strykovskis ir M. Daukša, jausdami stiprų faktinio Lietuvos katalikų Bažnyčios ganytojo Merkelio Giedraičio palaikymą⁹⁴, skelbė modernios etninės lietuvių tautos⁹⁵ etninės, politinės ir kultūrinės programos gaires lietuviškoms LDK žemėms. Gimtosios kalbos vartojimas ir ugdymas turėjo tapti pagrindiniu programos įrankiu, siekiant lituanizuoti valstybės valdymą, teisingumą ir kultūrą. Programos sklaidą garantavo M. Daukšos „manifesto“ paskelbimas didelės spausdintos knygos prakalboje – tai ryškus Renesanso bruožas⁹⁶ – plačiau paplitusia lenkų kalba. Abu šviesuoliai gimtosios kalbos palaikomos lietuviybės nesiejo su valstybingumu, t. y. lietuviybei puoselėti nereikėjo tautinės valstybės. Draugystė su broliais lenkais vienoje respublikoje buvo pakankama lietuvių kalbos vartojimo garantija, tačiau ketinimas greta gimtosios kalbos vartoti vien lenkų vadintinas politiniu dvikalbystės siekiu, nenumatančiu rusėnų kalbos vartojimo Lietuvoje. Dėl to atmestinas J. Lebedžio tvirtinimas apie M. Daukšos pasitelkiamą gimtąją kalbą kovai su Liublino unija dėl valstybinio savarankiškumo ir prieš nutautusius stambiuosius fe-

⁹⁰ J. Lebedys, min. veik., p. 292.

⁹¹ A. Dubonis, *The prestige and decline...*, p. 9.

⁹² M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi... wydanie nowe będące dokladnym powtórzeniem wydania pierwotnego Królewieckiego z roku 1582...*, t. 1, Warszawa, 1846, s. 236.

⁹³ D. Kuolys, min. veik., p. 100–101.

⁹⁴ Vyskupo Merkelio Giedraičio nacionalinės kultūros sukūrimo planu M. Daukšos „Prakalbą...“ vadina Augustinas Voldemaras, žr. A. I. В о л ь д е м а р, min. veik., p. 181–182. J. Lebedys tai nuomonei pritaria, bet atmeta vyskupo įtaką, nes M. Daukša reiškė pažangios ano meto šviesuomenės pažiūras: „plačiųjų liaudies masių ir smukiosios bajorijos“, žr. J. Lebedys, min. veik., p. 291–298.

⁹⁵ M. Daukšos koncepcijoje lietuvių tautai priklauso ir liaudis, žr. J. Lebedys, min. veik., p. 284.

⁹⁶ Ten pat, p. 303.

odalus, kurie su lenkų kalbos pagalba norėjo nuo lietuvių atskirti smulkiają bajoriją ir liaudį – ano meto šviesuomenę⁹⁷.

M. Daukša paisė ribotų lietuvių kalbos plėtojimo galimybių daugiatautėje valstybėje, nes aiškiai matė, kad lietuviai *nasz narod* tik dalis visos LDK (*W.X.L.*): *Przyimi W. X. L. tę maluczka pracę moie... Słuchay i narodzie nasz Doktora w nauce zbawienney... („Priimk L.D.K. šį mano mažutėlį darbą... Ir mūsų tauta klausyk išganymo mokslo Daktaro...“⁹⁸)*. Laikydamasis taikios „Prakalbos į malonųjį skaitytoją“ retorikos, jis griežtai nereikalauja iš nelietuvių, bet mandagiai ragina juos, *wszystkie mieszkańcy W. X. L.* („visus L.D.K. gyventojus“), t. y. vis dar įtakingus rusėnus, galima numanyti ir lenkus, kad prirtartų valstybės titulinės tautos, valstybės kūrėjos kalbos vartojimo programai: *...dosyć mi bedzie na tym, że ta iakazkolwiek małą pracę moią, iak mniemam i żadam, dam powod y pochop naszym ku iezyka oyczystego zamilowaniu, zachowaniu y roskrzewieniu. Ponieważ na nim nam y wszystkim mieszkańcom W. X. L. tak wiele, iak sie rzekło, należy („...liksiu patenkintas, jeigu šiuo savo nedideliu darbu, kaip manau ir reikalauju, suteiksiu mūsų šiek tiek prielaidų ir akstiną mylėti, saugoti ir plėsti gimtąją kalbą. Nes ji mums ir visiems L.D.K. gyventojams, kaip buvo sakyta, labai rūpi“⁹⁹)*. Tai trečias netiesioginis švelnesnis M. Daukšos raginimas rusėnų, šiuo atveju jau ir lenkų, kalbų vartotojams LDK pasispauti ir pripažinti atgaivinamos lietuvių kalbos teises. Visgi LDK rusėnų, ne lenkų, kalbos vartojimas – M. Daukšai didžiausia kliūtis plėtojant lietuvių kalbą Lietuvoje. Cituotos „Prakalbos į malonųjį skaitytoją“ pabaigoje apibrėždamas kalbų vartotojus LDK, kur *mūsų lietuvių tauta* – neabejotina jos dalis, jis vėl diskutuoja su L. Sapiegos TLS Pratarinių (karaliui Zigmantui III ir visiems LDK luomams) pagrindine mintimi, kad *mūsų nuosava* rusėnų kalba surašyti įstatymai, vadinasi, ir rašto kalba, yra visos mūsų LDK tautos, visų luomų, kiekvieno eilinio piliečio kalba¹⁰⁰. M. Daukša ragina L. Sapiegą žvelgti giliau, LDK matyti ne kaip vientisą dinastijos ir jos (politinės) tautos teritoriją, bet kaip daugiatautę ir daugiakalbę valstybę, kurioje turi būti skatinamas ir plečiamas lietuvių kalbos vartojimas. L. Sapiegai savos rusėnų kalbos išsaugojimas valdant kraštą ir rengiant įstatymus yra politinis ginklas, saugantis LDK valstybingumą nuo integracinių Lenkijos siekių¹⁰¹, bet M. Daukšai lietuvių ir lenkų kalbų vartojimas yra rusėnų kalbos įtaką LDK galintis pakirsti įrankis. Nors M. Daukša (ir vyskupas M. Giedraitis?) vengė tiesiogiai susiremti su vicekancleriu L. Sapiega, bet atmetė jo politinius siekius ginant LDK savarankiškumą išsaugoti ir plėsti rusėnų kalbos vartojimą visoje valstybėje.

⁹⁷ Ten pat, p. 272, 274–275, 291–292, 298.

⁹⁸ R. K o Ź e n i a u s k i e n ė, min. veik., p. 138–139.

⁹⁹ Ten pat, p. 139.

¹⁰⁰ Ten pat, p. 102, 104–105.

¹⁰¹ A. D u b o n i s, *The prestige and decline...*, p. 20.

Į konkurencinę kovą su L. Sapiegos remiama rusėnų kalbos komunikacinių funkcijų plėtros valstybėje programa, kurios nebuvo regėti iki pat XVI a.¹⁰², stojo lygiavertė, išbaigta, moderni etninė, politinė ir kultūrinė lietuvių kalbos vartojimo programa. Ji prisijungė prie XVI a. viduryje prasidėjusio rusėnų kalbos stūmimo iš valstybės viešojo gyvenimo, jos diskriminavimo, kuriuo siekta išplėsti lotynų kalbos vartojimą ir nesipriešinti lenkų kalbos skverbimuisi¹⁰³.

Literatūra

Abraomas Kulvietis: pirmasis Lietuvos reformacijos paminklas = The first recorded text of the Lithuanian reformation. Abraomo Kulviečio *Confessio fidei* ir Johanno Hoppijaus *Oratio funebris* (1574). *Confessio fidei* by Abraomas Kulvietis and *Oratio funebris* by Johann Hoppe (1547). Par. (ed. by) D. Počiūtė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.

BLĄSZCZYK, Grzegorz. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002.

BUMBLAUSKAS, Alfredas. Apie „starolitvinus“, senąją Lietuvą ir šiuolaikines tapatybes. In: *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas prof. habil dr. Tamaros Bairašauskaitės 65-ėčio sukakčiai*. Sud.: O. Mastianica, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 445–462.

BURBA, Domininkas. Penkios neskelbtos XVII–XVIII a. lietuviškos LDK priesaikos, *Archivum Lithuanicum*, nr. 6, 2004, p. 289–298.

DUBIŃSKI, Piotr. *Zbiór praw y przywilejów miastu stolecznemu W(ielkiego) X(ięstwa) L(itewskiego) Wilnowi nadanych...* Wilno, 1788.

DUBONIS, Artūras. The prestige and decline of the official (state) language in the Grand Duchy of Lithuania (fifteenth–sixteenth century): problems in belarusian historiography. In: *Lithuanian Historical Studies*, vol. 20, 2016, p. 1–30.

DUBONIS, Artūras. Lietuvių kalba Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje ir iki pirmosios knygos (1547 m.): vartojimo politika ar politinis vartojimas? In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys, skiriamas profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui*. Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012, p. 35–64.

DUBONIS, Artūras. Lietuvių kalba: poreikis ir vartojimo mastai (XV a. antra pusė – XVI a. pirmą pusę), *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, nr. 9–10, p. 473–478.

FIJALEK, Jan. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu. In: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. Warszawa etc.: Gebethner i Wolff, 1914, p. 37–333.

JABLONSKIS, Konstantinas. *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*. Sud. V. Merkys. Vilnius: Mintis, 1973.

JABLONSKIS, Konstantinas. *Istorija ir jos šaltiniai*. Par. V. Merkys. Vilnius: Mokslas, 1979.

JAKUBOWSKI, Jan. *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią lubelską*. Warszawa: nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1912.

¹⁰² M. M o z e p, min. veik., p. 231.

¹⁰³ A. D u b o n i s, The prestige and decline..., p. 19–20.

Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Tarybos knyga 1555–1564. Acta civilia Caunensia saec. XVI–XVIII. Liber consularis 1555–1564. Par. D. Antanavičius, lietuviškas santraukas parengė L. Plankis. Vilnius: UAB „Baltijos kopija“, 2013.

Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Vaito knyga 1561–1564. Acta civilia Caunensia saec. XVI–XVIII. Liber advocatialis 1561–1564. Par. D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius: UAB „Baltijos kopija“, 2013.

KIAUPA, Zigmantas. Kauno vaito XVI a. vidurio knygos prabyla lietuviškai. In: *Kultūrų sankirtos. Skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60-mečiui.* Sud. Z. Kiaupa ir kiti. Vilnius: Diemedis, 2000, p. 66–92.

KIAUPA, Zigmantas. Kauno mokyklos XVI a. In: *Kauno istorijos metraštis*, 1, 1998, p. 25–35.

KOŽENIAUSKIENĖ, Regina. *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos.* Vilnius: Moks-
las, 1990.

KUOLYS, Darius. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje lite-
ratūroje: renesansas ir barokas.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

LAPPO, Jonas. *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 2: tekstas. Kaunas: Spindulio b-vės spaustuvė, 1938.

LAZUTKA, Stanislovas. *Język Statutów litewskich i Metryki litewskiej, Lithuania*, 1997, nr. 1–2, p. 26–33.

LEBEDYS, Jurgis. *Mikalojus Daukša.* Monografija. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.

LELEWEL, Joachim. *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej, wy-
danie drugie.* Poznań: nakł. i druk. W. Stefańskiego, 1844.

Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga. Par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1995.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17. Par. L. Karalius, D. Anta-
navičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius: LII leidykla, 2015.

PALIONIS, Jonas. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis, 1967.

PALIONIS, Jonas. *XVI–XVII a. lietuviškų raštų atrankinis žodynas (Apie 10.000 žodžių).* Vil-
nius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.

Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут: tekstai senąja baltarusių, lotynų
ir senąja lenkų kalba, t. 2, d. 1. Par. S. Lazutka ir kt. Vilnius: Mintis, 1991.

RAGAUSKIENĖ, Raimonda. *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
bajorijos privatūs archyvai.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.

RAGAUSKIENĖ, Raimonda. Ar XVI a. pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštys-
tės didikai dar mokėjo lietuviškai? In: *Baltistikos centrai ir Lietuva: baltistika pasaulio kontekste.
Tarptautinės mokslinės konferencijos tezės. 2013 m. vasario 21–22 d., Vilnius, Lietuvos edukologi-
jos universitetas.* Vilnius: Edukologija, 2013, p. 92–93.

RAGAUSKIENĖ, Raimonda. Kalbinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki
XVI a. vid.): interpretacijos istoriografijoje, *Lituanistica*, 2013, nr. 3(93), p. 138–157.

ROTUNDAS, Augustinas. Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu. In: *Šešioliktojo amžiaus raštija
[Senoji Lietuvos literatūra, kn. 5].* Vilnius: Pradai, 2000, p. 115–275.

Senasis Konstantino Sirvydo žodynas. Par. K. Pakalka. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų lei-
dybos institutas, 1997.

STRYKOWSKI, Maciej. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi...* wydanie nowe będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego Królewieckiego z roku 1582..., t. 1. Warszawa: nakładem Gustawa Leona Glücksberga, 1846.

STRYKOWSKI, Maciej. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi...* wydanie nowe będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego Królewieckiego z roku 1582..., t. 2. Warszawa: nakładem Gustawa Leona Glücksberga, 1846.

STRYKOWSKI, Maciej. *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego...* Opr. J. Radziszewska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978.

TEMČINAS, Sergejus. Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija. In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 129–156.

VLADIMIROVAS, Levas. Kokia kalba buvo kalbama ir rašoma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVII amžiais? In: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 22, 1982, p. 103–118.

ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Iki pirmųjų raštų [Lietuvių kalbos istorija, t. 2]*. Vilnius: Mokslas, 1987.

ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Senųjų raštų kalba [Lietuvių kalbos istorija, t. 3]*. Vilnius: Mokslas, 1988.

Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579). *Visitatio dioecesis Samogitiae (A. D. 1579)*. Tekstą parengė, iš lotynų k. vertė ir rodykles sudarė L. Jovaiša. Įvadą ir paaiškinimus parašė J. Tumelis, L. Jovaiša [*Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae*, t. 1]. Vilnius: Aidai, 1998.

АНТОНОВИЧ, Антон. Вопросы фонетики белорусского актового языка XVI в. По материалам судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566–1567 гг. In: *Kalbotyra*, t. 2, 1960, p. 85–113.

АНТОНОВИЧ, Антон. *Язык судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566–1567 гг.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Вильнюс, 1961.

ВОЛЬДЕМАР, Августин. Национальная борьба в Великом Княжестве Литовском в XV и XVI веках. In: *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, 1909 г., т. 14, кн. 3, с. 160–198.

ДЗЯРНОВІЧ, Алєг. Літоўская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім: паміж функцыяй і статусам, *Палітычная сфера*, № 16–17 (1–2), 2011, с. 115–143.

ДУБОНІС, Артурас. Да праблемы дзяржаўнай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. In: *Metričiana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. 3. Мінск: Адзел спецыяльных гістарычных навук ІГ НАНБ, 2004, с. 203–219.

ЛАЗУТКА, Станіслава. ВАЛІКОНІТЕ, Ірена, ГУДАВІЧЮС, Эдвардас. *Первый Литовский Статут (1529 г.)*. Vilnius: Margi raštai, 2004.

ЛЮБАВСКИЙ, Матвей. *Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно*. Москва, 1915.

МОЗЕР, Михаэль. Что такое „простая мова“? In: *Studia slavica Academiae Scientiarum hungaricae*, t. 47(3–4), 2002, с. 221–260.

СВЯЖЫНСКІ, Уладзімір. Вяртаючыся да дыскусіі пра афіцыйную мову Вялікага Княства Літоўскага. In: *Metričiana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. 3. Мінск: Адзел спецыяльных гістарычных навук ІГ НАНБ, 2004, с. 220–227.

**„КУДЭЛ ЛІТУВОСЬ ВАЛСТЕЧАИ НЯКАЛБЬЮ РУСЬНИШКАИ ХВИ АМЖІУЯ?“
(Why Lithuanian Peasants of the 16th Century were not Fluent in the Ruthenian Language?)**

Summary

ARTŪRAS DUBONIS

The historiography of the Grand Duchy of Lithuania is prevailed by a rather viable concept explicated in ample research which suggests of the Russification of Lithuanians – the title nation of the state (at times the outset of the process is dated back to 1387, the year of the Catholic Christianization) and its Polonization which started gaining momentum after the Union of Lublin (1569). Traditionally, interpretations of the said concept have been traced in the works of Polish historians, however, in recent years it has been supplemented by original reflections of Belarussian colleagues and supported by several Lithuanian scholars. Descriptions of the scope of Lithuanian denationalization in the mid-16th century are apt to attribute the good knowledge of the Ruthenian language even to townsmen and peasants, i.e. suggesting that Russification and Polonization had transcended the boundaries of the privileged class.

The article views the usage of the Lithuanian language in the late 15th–16th century in the light of a source that has hitherto been bestowed little attention by historians, namely Lithuanian literary language of the 16th–17th century, thus establishing how the newly obtained results contribute to the knowledge about the usage of the Lithuanian language in the Grand Duchy of Lithuania. The article also reveals that changes in the structure of the Lithuanian language and supplementation of its vocabulary with loanwords from Ruthenian and Polish evidence the language’s successful adaptation to the public life. This also suggests of its viability and usability first and foremost as spoken tongue and, in certain spheres of life, also as written language. As the loanwords and coinages of the Lithuanian vocabulary witnessed the activity of a multilingual intellectual (clergyman, officer, etc.), sparse data on the learning of languages in ethnic Lithuania in the mid-15th–16th century were subjected to systemization. They helped detect the languages that were in use, demand for such languages, their users, environment of their use and specific manifestation of language usage in written sources. No signs of “secret and driven away from the public life, i.e. unfamiliar to others” language, as described by Belarussian and Polish researchers, could be detected with regard to Lithuanian in the said system. The above-indicated argument is supplemented with data on the role of Lithuanian translators.

On the other hand, the role of the Lithuanian language was far from full-fledged, therefore in the late 16th century ethnic, political and cultural program for the strengthening and escalation of the use of Lithuanian in the Grand Duchy of Lithuania was developed within the environment of the Lithuanian Catholic church. Among the most prominent representatives of the program were Motiejus Strykovskis (Maciej Strykowski) and Mikalojus Daukša (Mikołaj Dowksza), supported by the Bishop of Samogitia Merkelis Giedraitis (Melchior Giedroyc). Usage of and training in the native tongue were expected to become the key tool of the program aimed at the Lithuanization of the state’s government, administration of justice and culture. No parallels were drawn between Lithuanianism, upheld by the native tongue, and statehood, i.e. promotion of the former did not require a nation state. The program rejected Vice-chancellor Leonas Sapiega’s (Lew Sapieha) political aspirations to retain and encourage usage of the

Ruthenian language throughout the country as a means to protect the sovereignty of the Grand Duchy of Lithuania from Poland. The political friendship between Lithuanians and Poles in the Commonwealth was a sufficient warranty for the use of Lithuanian which led to the decrease in the influence of the Ruthenian language. The program was yet another ingredient which contributed to the efforts that in the mid-16th century gave rise to the gradual eviction of the Ruthenian language from the state's public life as well as its discrimination, aimed at the escalation of the usage of Latin and elimination of all restrictions for the penetration of the Polish language.

Gauta 2016 m. spalio mėn.
Priimta 2016 m. gruodžio mėn.

Artūras Dubonis – Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslo darbuotojas, Archeografijos skyriaus vedėjas, mokslinės programos vadovas. Tyrimų sritys: Lietuvos visuomenė ir jos istorijos šaltiniai XIII–XVI a., Lietuvos Metrikos ir kitų istorijos šaltinių tyrimas ir publikavimas.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT–01108.

El. paštas: arturas.dubonis@istorija.lt